

עול מצוות נועם מצוות

מבוא ל"הלכה חברתית"

הרב דניאל שפרבר

א. מאור החסד שבהלכה

על הפסוק בשמות יב, ד, "ואם ימעט מהיות משה ולקח הוא ושכנו הקרוב אל ביתו במכסת נפשות, איש לפי אכלו תכסו על השה", כותב בעל מדרש הביאור:¹

בארבעה מקומות חסה התורה על ממונם של ישראל, בפסח, "ואם ימעט הבית מהיות משה וכו'", בחלב, "וחלב נבלה וחלב טרפה יעשה לכל מלאכה" (ויקרא ז, כב), ובנבלה, "או מכור לנכרי" (דברים יד, כא), ובבית המנוגע, "ופנה את הבית" (ויקרא יד, לו).²

והדברים הובאו ביתר ביאור אצל רבינו בחיי (לשמות שם):³

1 מובא אצל מ"מ כשר, תורה שלמה, חלק י-יא, ניו-יארק תש"ו, עמ' סט. הרב כשר הביאו מכתב יד, ואילו כעת הוא במדרש הביאור, מהדורת הר"י קאפח, חלק א, קריית-אונו תשנ"ח, עמ' שכ. וראה בתורה שלמה שם במילואים, עמ' קפג-קפד, שם הביא את יתר המקורות (ושם הביא גם מדרש החפץ כתב יד, וכעת הוא במדרש החפץ, מהדורת מאיר חבצלת, חלק א, ירושלים תשנ"א, עמ' שז-שח).

2 וראה מנחות עו, ע"ב, חולין מט, ע"ב, ורש"י שם ד"ה 'התורה חסה', על-פי תורת כהנים מצורע פ"ה, יב עג.

3 מהדורת ר' חיים דב שעוועל, ירושלים תשכ"ז, עמ' פט-צ, והובא בתורה שלמה שם, עמ' קפג.

הרב פרופ'
דניאל שפרבר
הוא נשיא המכון
הגבוה לתורה
באוניברסיטת
בר-אילן
וראש הקתדרה
לתלמוד ע"ש
רוברט מ' ברן
בבית מורשה
בירושלים

"ואם ימעט הבית מהיות משה", כלומר אם בני הבית הם מועטין להיות להם
שה אחד, שאין יכולים לאכלו ויבא לידי נותר, "ולקח הוא ושכנו", התורה
חסה על ממונם של ישראל בכל מקומות. האחד בכאן, כי מאחר שנתר עומד
לשרפה, לכך חסה עליך התורה תחלה ואמרה "ואם ימעט הבית מהיות משה
ולקח הוא ושכנו" כדי שלא תפסיד ממונך. והב', "חלב נבלה וחלב טרפה יעשה
לכל מלאכה ואכול לא תאכלוהו" (ויקרא ז, כה). והשלישי הוא שכתוב בנבלה
"לגר אשר בשעריך תננה ואכלה או מכור לנכרי" (דברים יד, כא), הד', בית
המנוגע, שנאמר "וצוה הכהן ופנו את הבית" (ויקרא יד, לו), לפי שאם יתכבסו
הבגדים הצבועים יהיו נפסדים ויסור צבעם. וכן כלי חרס אם נטמאו אין להם
תקנה אלא בשבירה, לפיכך חסה תורה ואמרה "ופנו את הבית".⁴

הרי שהתורה חסה על ממונם של ישראל אפילו בדברים זולים ומועטי ערך כגון כלי
חרס⁵ (אף תורת כהנים, מצורע פ"ה).⁶ כלל זה לא רק מלמדנו על התחשבותה של

- 4 הושה רבינו בחיי לויקרא יד, לו, מהדרות שעוועל, עמ' תסד. ומקורו בתורת כהנים מצורע פ"ה, יב
על. והשווה נגעים יב, ה: 'על מה חסה התורה? על כלי חרסו, ועל פרו ועל טפיו. אם כך חסה התורה
על ממונו הבזוי, ק"ו על ממונו החביב. אם כך על ממונו, ק"ו על נפשו בניו ובנותיו... וכו'.
- 5 וראה במסכת ראש השנה ג, ד, ששופרו של ראש השנה פיו מצופה זהב, ואילו שופר שתקעו בו
בתענית פיו מצופה בכסף. ושאלה הגמרא שם כז, ע"א: 'מאי שנא אתם דזהב, ומאי שנא אתם
דכסף? ... ואיבעית אימא: התורה חסה על ממונן של ישראל. ובמנחות עו, ע"ב איתא על הפסוק
בויקרא כד, ה, המדבר על לחם הפנים, "ולקחת סולת ואפית אותה": מלמד שיקחת סולת. ומניין
שאפילו חיטין? תלמוד לומר "ולקחת" – מכל מקום. יכול אף בשאר מנחות כן? תלמוד לומר
"אותה", מפני החיסחון. אמר ר' אלעזר: התורה חסה על ממונן של ישראל'. וביאר רש"י שם: 'לפי
שלאם הפנים הם כ"ד עשרונות ולפי שהן בכל שבת ושבת יכולים לדבר גדול הותר לקנות מן
החיתין, כדי שיבא לחם בזול יותר משאם היו לוקחין סלת מן התגר, שהקונה סולת קונה אותה
ביוקר. אבל שאר מנחות שהן דבר מועט ואין באות תדיר, לא הותרו לקנות כי אם סלת'. וכן במנחות
ח, ה שנינו: '...אף המנחות היו בדין שיטענו שמן זית וך. מה אם המנורה שאינה לאכילה טעונה שמן
זית וך, המנחות שהן לאכילה אינו דין שיטענו שמן זית וך? תלמוד לומר "וך כתיב למאור" (שמות
כו, ב) – ולא וך כתיב למנחות. ובגמרא שם פו, ע"ב דרשו: 'תנו רבנן: "וך" – אין לי אלא נקי?
כן, י יהודי אומר: "כתיב", אין כתיב אלא כתוש. יכול יהא וך כתיב פסול למנחות? תלמוד "ועשרון
סלת בלול בשמן כתיב" (שמות כט, מ). אם כן מה תלמוד לומר "למאור"? אלא מפני החיסחון, מאי
חיסחון? אמר ר' אלעזר: התורה חסה על ממונן של ישראל'. ופירש רש"י שם: 'לא בעינן וך וכתיב
למנחות כמו לנרות, דהכי נמי כשרות אפילו אינו וך וכתיב. לפי שהמנחות מרובות וצריכות שמן
הרבה, ואילו היה צריך לחזור במנחות נמי אחר וך כתיב, כמו למנורה, היו מפסידים, שהיו לוקחין
אותו ביוקר'. וראה עוד בימא לט, ע"א שהסיבה שהקלפי שבה היו הגורלות של שני השעירים ביום
הכפורים היתה מעץ ולא מכסף או זהב היא משום שהתורה חסה על ממונן של ישראל. ושם מד, ע"ב:
'בכל יום היה חותה בשל כסף וכו'. מאי טעמא? התורה חסה על ממונן של ישראל'. רש"י שם: 'ואנן
נמי חסינן וחתיית גחלים שוחקת את הכלי ומחסרתו'. וכלל זה משמש בעוד כמה הקשרים הלכתיים,
ראה באנציקלופדיה תלמודית, יא, עמ' רמ-רמה. על השפעתו של כלל זה נוכל ללמוד מן העובדה
שמהתורה גם בדיני ממונות צריך היה לקיים דרישה וחקירה, כמו בדיני נפשות, אבל תיקנו חכמים
שדיני ממונות אינם צריכים דרישה וחקירה, כדי לחוס על ממונם של ישראל, שלא יפסידו המלווים
על-ידי חקירות אלה וגם יימנעו מלהלוות שמא יכפור הלווה והעדים יטעו ולא תהא עדותם מכוונת
ויפסיד (שם, עמ' רמב). ביותר מפליא מש"כ בספר חסידים, סימן תתקפה, מהדרות ר"ר מרגליות,
ירושלים תשי"ז, עמ' תקנב: 'ולמה דברה תורה בקיצור ובסתם? ... ואלו היה מפרש כל דיבור ודיבור
היה צריך להרבות קלפים וכתבי, כי לא יחדל אביון" (דברים טו, יא), והתורה חסה על ממונן של
ישראל, ואין יכולין לקנות כלם קלפים... וכו'. הרי שלפי זה הקב"ה קיצר את התורה בהתחשבו
ביוקר הקלפים שיצטרכו ישראל להוציא בכתיבת ספרי תורה!
- 6 ראה הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ב, אורח חיים, סימן כג שכתב בעניין ההחמרה
בהלכות פסח:

התורה בממונם של ישראל, אלא מגלה פנים של חסד בהלכה, ואולי מהווה אסמכתא ומקור לכלל ההלכתי המקל משום "הפסד מרובה"⁷. ואולם דומני כי פני חסד אלה מאירים ומשתקפים בחלקים נרחבים של ההלכה, עד כי נוכל להניח כי יש בהלכות אלה התנוצצות פני החסד, כערך יסודי בהלכה, וכלשונו הזהב של הרמב"ם (משנה תורה, הלכות שבת ב, ג):

ע"פ הדברים הללו ראיתי איזה חכמים בעה"ק ת"ו שמרבים להחמיר לרבים דיני פסח. ולפע"ד לא זו הדרך ולא זו העיר. שהתורה חסה על ממונן של ישראל, ותינה למאן באפשר ליה, דלא אפשר ליה מאי? וכל הרוצה להורות י שקול בדעתו בשקל הקדש מש"כ בשו"ת תשובה מאהבה [לר' אלעזר הלקיש] (סימן קפ"א) שהצטרף מכח חומרא יוצא שכוו בהפסדו. ועל זה אמרו "הלכה חמורה טרפון" [על-פי ברכות ד, ד: 'מעשה בפרה גנטלה האם שלה והאכילה רבי טרפון לכלבים, ובא מעשה לפני חכמים והתירה. אמר תודוס הרופא: אין פרה וחזירה יוצאה מאלכסנדריה עד שהם חותכין את האם שלה בשביל שלא תלד. אמר רבי טרפון: הלכה חמורה טרפון. אמר לו רבי עקיבא: רבי טרפון פטור אתה, שאתה מומחה לבית דין, וכל המומחה לבית דין פטור מלשלם'] דהיינו שהמחיר ומטריף יפסיד... וכשם שעל המקל יותר מדאי קראו בגמרא (פסחים נב, ע"ב) עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו (הושע ד, יב) כל המיקל לו מגיד לו. כמו כן על המחמיר יותר מדאי, קרא עליו (ערע) בשו"ת מהר"ם אלשיך (טו"ס ק"ב), וחמורו יגיד לו. וכל שכן האידנא דאחסור דרי, שאין להכביד עוד על ההמון כ"כ, משא לעיסה. דחיישינן לקלקולא'.

ואכן זוהי שיטתם של הראשונים. ראה המובא באנציקלופדיה תלמודית, יא, עמ' רמה, והמקורות שצוינו שם, הערה 79. וראה ברש"י לביצה ב, ע"ב, ד"ה 'דהתירא עדיף ליה', שכתב: 'טוב לו להשמיענו כח דברי המתיר שהוא סומך על שמועתו ואינו ירא והתיר, אבל כח האוסרין אינה ראייה, שהכל יראין להחמיר, ואפילו בדבר המתור'. ועיין בספר השו"ת של הגאון ר' דוד שפרבר זצ"ל, אפרקטא דעניא, חלק ב, ברוקלין ניו-יורק תשס"ב, עמ' שמג, הערה א.

ראוי לציין כי חכמי הספרדים הרבה יותר ליברלים בגישתם ההלכתית. ויפה אפיין זאת החיד"א, בהביאו דברים שמצא בכתביו של ר' יוסף שמואל ב"ר ישראל גדליה קאזיס ממנטובה, וז"ל: 'הספרדים בחסד, ומשום הכי הם משוררים מעט ולא עלו לבית ב' שהיה מסוד הגבורה, ומשום הכי בוכים בט"ב יותר מכל הק"ק. אבל אשכנזים גבורה, ומשום הכי משוררים הרבה ומפסיקים במדת הגבורות דיש הפסק ביניהם, ומחמירים דינינים כמידת גבורה, והספרדים מקלים כי הם חסד [והרגשה שליו]. ויש קטרוג בין ספרדים לאשכנזים שהם הפכיים... וכו' (קונטרס מסעות, כ"י, ניר יורק, סימן קלא 5, דף 133ב, מובא בספרו של מאיר בנייהו, ר' חיים יוסף דוד אזולאי: חלק ראשון: תולדות חיי, ירושלים תשי"ט, עמ' קסה. את הדברים הללו, ובייחוד המודגש, הביא הרב עובדיה יוסף בשינוי סגנון קלים במאמרו 'משנתו של ישא ברכה', שבט ועם, סדרה שנייה, א [ו] (תשל"א), עמ' 98. ואכן כך הוא הכריז כדרכו בהלכה "להתמודד עם הבעיות המנסרות בחלל עולמנו, לפתור אותן ברוח תורתנו הקדושה, ולחתור לפסוק בכוחא והתירא, בשיטת בית הלל". (מובא במאמרו של דונש, 'הרבנים הראשיים לישראל', שנה בשנה (תשל"ד), עמ' 280; עיין בעבודת הרוקטורט של הרב אריאל פיקאר, פסיקתו של הרב עובדיה יוסף לנוכח תמורות הזמן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד, עמ' 75). וראה עוד מה שכתב בעניין זה הרב בנימין לאו, בעבודת הדוקטורט שלו, "להחזיר עטרה ליושנה": עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב, עמ' 153.

7 ראה באנציקלופדיה תלמודית, יא, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמה. דנתי בזה בספרי מנהגי ישראל, חלק ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' נג-נה, ובייחוד בשיטת הרמ"א ב"הפסד מרובה". וראה באנציקלופדיה תלמודית, י, ירושלים תשכ"ב, ערך 'הפסד מרובה', עמ' לב-מא. ונביא כאן דוגמה אחת לשימוש כללל זה, משו"ת המהרש"ם, הוא ר' שלום מרדכי שוודרון מברעוען (פולין 1835-1911), חלק ד, ירושלים תשל"ו, סימן צג, עמ' פב-פג. התשובה היא לר' אליעזר משה הורוויץ מקראקא, והיא משנת תרנ"ד, וז"ל:

'מכתבו הגיעני וע"ד שאלתו שנשאל ממוהל א' היות שיושב סמוך למחנ"ק ישמעאלי א' ורוצה למול ב' בניו כמנהגם בחיתוך בלא פריעה וישלם להמוהל במיטב אם מותר לו למולם. והנה רו"מ הביא מיוד" סוס"ר סג"ו וע"ז ושו"ך שם ותשו' מע"צ סי' י"ד שרמו הפת"ש שם שחולק על הש"ך דגם בשכר אסור... וגם הביא מהזהו"ק דיוסף נענש על שמל את מצרים... ולכן נראה דיש להתיר משום הפסד ממונו של ישראל...'

הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלום בעולם.⁸

וראוי בהקשר זה להעתיק את אשר הביא הרב י"ל הכהן מימון, בספרו תולדות הגר"א, ירושלים תש"ל, ז, על הגאון רבי אברהם-אבוש, רבה של פרנקפורט, בן-זמנו של הגר"א, וז"ל: '...ומספרים כי פעם אחת באו לפניו השו"בים של פרנקפורט ושאלה בניהם, שאלת הריאה, שהרמ"א ושאר חכמי פולין ואשכנז החמירו בה מאד. הדבר היה בערב החג, והיה זה גם הפסד מרובה לטבח העני. חברי בית-הדין רצו להחמיר ולהטריף, אבל רבי אברהם-אבוש התחיל לחפש היתרים. הדיינים עמדו על דעתם, כי אי-אפשר להקל נגד דעת הרמ"א וחבריו, אבל רבי אברהם-אבוש התווכח עמם, נשא ונתן אתם בהלכה זו, ופסק להכשיר. תמהו חברי בית-הדין ושאלוהו: איך אפשר להתיר ולהכשיר נגד דעת הרמ"א וגדולי הפוסקים הסוברים כמותו? החזיר להם רבי אברהם-אבוש: נוח לי לאחרי אריכות ימי ושנותי, שיהיה לי דין-תורה עם הרמ"א וחבריו ולא עם הטבח העני הזה. הטבח הוא איש פשוט, וקשה יהיה לי להתווכח עמו לפני בית-דין של מעלה, אם יתבע אותי לדין על שהטרפתי את בהמתו, גרמתי לו הפסד-מרובה וקפחתי את פרנסתו דוקא בערב החג. ברם עם הרמ"א וחבריו, מוכטחני, כי כשאציע לפניהם את רעיותי, אבוא עמם לידי הסכם...'. הענייני מובן מאליו בהלכות שביין אדם לחברו העוסקות במוגדר בענייני חסד, כגון צדקה וגמילות חסדים, ביקור חולים, וכו'. כאן באנו להראות כי המעגל רחב הרבה יותר, ועומד בבסיס הלכות רבות שאין יסוד ה"נוסע" גלוי בהן במבט ראשון, אלא רק לאחר הסתכלות מעמיקה יותר. ואף בהלכות שציינו שהן עוסקות בחסד, מעבר למעשה החסד גרידא יש בהן ממד נוסף של רגישות מיוחדת לרגשותיהם של בני-אדם. כך למשל בעניין הצדקה, מלבד נתינת כסף או מצרכים לעני ולרעב, נאמר בהלכה (רמב"ם, משנה תורה, הלכות מתנות עניים ז, ג): '...ואפילו היתה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבר רץ לפניו והעני ירד מנכסיו, קונים לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, שנאמר "מי מחסרו אשר יחסר לו" (דברים טו, ח), ומצווה אתה להשלים חסרונו...'. וכו', (על-פי כתובות סז, ע"ב). וכמה טרחה ועמלו חכמים כדי שלא לפגוע בכבודו של העני, ולא בכיישו. ראה בספרו של ג' רוקובר, גדולי כבוד הבריות: כבוד האדם כערך-על, ירושלים תשנ"ט, פרק ה', עמ' 145-150, (ויש להוסיף על דבריו עוד דוגמאות, ואכמ"ל). וראה בספרו של יהודה ברגמן, הצדקה בישראל: תולדותיה ומסודותיה, ירושלים תשל"ה, עמ' 138-140 (על "מתן כסתר"), וכו'.

וזכורני שספיר לי אבי ז"ל מעשה שהיה וכך היה: פעם אחת ראה אבא את אביו, הגאון ר' דוד שפרבר זצ"ל, בלי שעון הכסף הגדול שתמיד היה תלוי בחוזה בשרשרת של כסף (סבא היה עני, המסתפק במועט שבמועט, וקיבל שעון זה כמתנה מאחד מבני קהילתו) ולא אמר ולא כלום. לאחר זמן ראה אבא את אותו שעון אצל אחד מעשירי הכפר. שאל אבא את אביו לפשר הדברים, ולמה נתן את שעונו לאותו עשיר. ענה לו סבא שעשיר זה ירד מנכסיו וכעת מצבו בכי רע, ונאלץ למכור את שעונו בעיר אחרת. אבל אין זה לפי כבודו שיראו הבריות שאין לו שעון וייוודע מצבו ברבים. ועל כן נתן לו את שעונו. ולתמיחתו של אבא — "כלום עד כדי כך צריך לעזור לז"ל" — הסביר סבא שזוהי הלכה מפורשת, "אפילו היתה דרכו של זה העני לרכוב על סוס ועבד רץ לפניו... קונים לו סוס... ועבד לרוץ לפניו".

ומאחר שהזכרתי את אותה דמות מופלאה של סבי, הרבי מברשוב, שהוא לי, יחד עם אבי ז"ל, הדגם ואב-הטיפוס לרב מסור והנאמן לקהילתו, בעל חוכמה וחסד גם יחד, לא אמנע את הטוב מלהביא את דברי אבי ז"ל, בדברי פתיחה שלו לספרו של סבא מכתם לדוד על התורה, חלק א, ירושלים תשכ"ה, 'לדמותו הנפשית של המחבר זצ"ל', וכך כתב, בין היתר:

'...השתתפות זו בצערן של ישראל היתה מדה גדולה ויתירה בו ואין לך אדם מישראל שלא ראהו ספון וחשוב מלהשתתף בצערו, כל יחיד ויחיד היה לו בבחי' כענבים במדבר מצאתי ישראל בחינת מציאה ממש. והיה ממשכן נפשו ומתערך בצער ומשתדל למעשה לעזור ולסייעו ככל יכלתו והרבה למעלה מיכלתו. הרבה הייתי ממש תמה ומשתומם על מדת התמימות שבו שלא ידעה גבול ועם כל החכמה והפקחות שבו נשארה מדה זו של תמימות ילדותית. דומה הדבר כי דוקא בכך ניכרת גדולתם של בני אדם. אין גדולת אמת רוחנית או נפשית בלי תמימות. מרגלא הוה בפומיה: ואני בתומי אלך. וכבר הרבו חכמינו ז"ל בחומרתו של מי שיש בידו לבקש רחמים על חברו ואינו מבקש. והיה מרן אבינו זצ"ל אומר וכי מי יאמר זכיתי לבי ובמה ייוודע איפא מי ראוי לכך? ואמר הוא ז"ל הבחינה היא פשוטה. מי שמרגיש בצערו של חברו הוא גם יכול ומחויב לבקש רחמים עליו...!'

והנה לא מזמן שמעתי מישוהו מתלונן במהלך הרצאה מסוימת, שפעם היינו מדברים על "עול מצוות", ועכשיו (כלומר כדור הנוכחי) מדברים על "נועם מצוות". דברים אלהו הושמעו כביקורת על דרכיהם של בני דורנו המחפשים את הדרך הקלה, המחטטים למצוא קולות ודרך נעימה בהלכה, ובורחים מן "העול" הכבד של המצוות. ואמרת בלבי: להפך! כמו שיש לשאוף למציאת המאור שבתורה, כך יש לשאוף למצוא את הנועם שבמצוות, כי דבר זה, לדעתי, הוא מערכי היסוד של ההלכה⁹ ש"דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום"¹⁰ (משלי ג, יז). והרי בסוכה לב, ע"ב מובא שפסלו חז"ל את עץ ההרדוף מלהיות כלול ב"ענף עץ עבת" (ויקרא כג, מ), דהיינו מלהיות אחד מארבעת המינים, משום שהוא קוצני ודוקר את הידיים ואין בנטילתו משום "דרכי נועם". ואף לגבי כפות תמרים (שם, ע"ב) פסלו את ה"כופרא" – חריות של דקל שיש בהן עוקצין כקוצין (רש"י שם) – מאותו הטעם. ואולי גם זו הסיבה השורשית ש"מצטער" פטור מן הסוכה (סוכה כו, ע"א, שולחן ערוך, אורח חיים, תרמ, ד), אף שלפי פשוטם של דברים הצער מבטל את מצוות "שמחת החג"¹¹ ואת הכלל של "תשבו כעין תדורו". ובגיטין נט, ע"ב, אמרו בתמיהה: "...ומפני דרכי שלום? כל התורה כולה נמי מפני דרכי שלום היא, דכתיב 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום'! וכן ביבמות טו, ע"א: 'וכי תימא לימאסן? 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום'". ושם פז, ע"ב:

...אמר ליה רב יהודה מדאסקרתי לרבא: לא נעשה מתים לחיים לענין ייבום מקל וחומר? מה במקום שעשה ולד מן הראשון נולד מן השני לפוסלה מן התרומה. לא עשה מתים כחיים, מקום שלא עשה ולד מן הראשון כולד מן השני לפוטרים מן הייבום אינו דין שלא נעשה מתים כחיים? ת"ל, 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום'...

ורש"י שם, ד"ה 'דרכיה דרכי נעם', ביאר: 'וזו שהיה לה בן ולא נזקקה ליבם וניסת לשוק ומת בנה, אם תאמר תחלוץ, הרי היא מתגנה על בעלה. הילכך על כרחך בן אין לו בשעת מיתה קאמר, והרי יש לו'.¹² ושמה ערך יסודי כזה מונח מאחורי הפסיקה המקלה בענייני עגונות, 'משום עיגונא אקילו בה רבנן' (יבמות פח, ע"א). שהרי 'אין בודקין

9 על ערכי יסוד כמנחים את ההלכה, ראה בביבליוגרפיה שהובאה אצל A. Kirschenbaum, *Equity in Jewish Law, New-Jersey, New-York 1991*, pp. XV-XIX, וכעת יש להוסיף את הפרק, 'The Role of Equity', בספרו של Samuël Morell, *Studies in The Judicial Methodology of Rabbi David Ibn Abi Zimra*, דלאס וניו יורק, לונדון 2004, עמ' 107-128. ואקווה עוד לחזור לסוגיה זו.

10 על המושג 'דרכי נעם', ראה אנציקלופדיה תלמודית, ז, תשי"ב-תשט"ו, (ועיין עוד שם, תשט"ז-תשכ"ד, ערך 'דרכי שלום'). וראה מאמרו של מנחם אלון, 'עקרונות מוסריים כנורמה הלכתית', דעות, כ (תשכ"ב), עמ' 62-67; "מ פרידמן, 'דרכי נועם בהלכה', שנה בשנה (תשל"ג), עמ' 155-165; א' קרלין, 'דרכי נועם ודרכי שלום', דברי ספר, תל-אביב תשל"ג, עמ' 125-134; א' ברקוביץ, 'כוחה המוסרי של ההלכה', ההלכה כוחה ותפקידה, ירושלים תשמ"א, עמ' 84-108; י' לוי, 'דרכיה דרכי נועם – מקור להלכה', המעיין, כא (א) (תשמ"א), עמ' 33-38. וראה עוד נחום רקובר, אוצר המשפט, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 54, ערך 'דרכי נועם'.

11 על מצוות שמחת החג ראה מאמרו של הראי"ה קוק זצ"ל, 'העונג והשמחה', עקבי הצאן, ירושלים תרס"ו.

12 ראה בהרחבה בספרו של מנחם אלון, המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 323-326, 434.

עידי אשה בדרישה וחקירה' (רמב"ם, הלכות גירושין יג, כח), 'שלא אמרו חכמים בדבר להחמיר אלא להקל משום התרת עגונה' (שם). וממשיך הרמב"ם (שם, כט):

אל יקשה בעיניך שהתירו חכמים הערה החמורה בעדות אשה או עבד או שפחה או עכו"ם המסיח לפי תומו ועד מפי עד ומפי הכתב והוא דרישה וחקירה כמו שביארנו שלא הקפידה תורה על העדת שני עדים ושאר משפטי העדות, אלא בדבר שאין אתה יכול לעמוד על בוריו אלא מפי העדים ובעדותן... אבל לדבר שאפשר לעמוד על בוריו... דבר רחוק הוא שיעיד בו העד בשקר. לפיכך הקלו חכמים בדבר זה... שלא תשארנה בנות ישראל עגונות וגו'.

מאחורי הנימוק ההלכתי 'שלא ישקר העד בדבר העשוי להתברר', נמצא הרצון להקל על העגונות (משום צערן). בנסיבות אחרות חששו חז"ל מלנקוט בדרכים אלה, כגון בגיטין סז, ע"א: 'חיישינן שמא תשכור עדים'; יבמות קיב, ע"א: 'שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר ומקלקלת על בעלה¹³ וכו'.'¹⁴

עוד ראוי להפנות את תשומת הלב למה שכתב בעל המשך חכמה, ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, במשך חכמה לפרשת נח, על הפסוק בבראשית ט, ז 'פרו ורבו וכו':¹⁵

13 נושא זה רחב למדי, ואין כאן המקום לדון בו לעומק. ראה, לפי שעה, בספריו של רי"ז כהנא, לתקנת עגונות, ירושלים תש"ז, וספר העגונות: אוסף מקורות עם פירושים בירורים והערות, ירושלים תשי"ד; הרב מאיר פויערוורג, עזרת נשים: תקנת עגונות, פפד"מ ובריסל תשי"ב (ב' חלקים). וכלשונו של הב"ח, בתשובות חדשות סוף סימן סד: 'להתיר בחינה קטנה שבבחינת העגונה העליונה אשר על זה אמר שלמה, "ראיתי דמעת העשוקים ואין לה מנחם" (קהלת ד, א), וכל מי שמתיר עגונה אחת בזמן הזה כאילו בנה אחת מחורבות ירושלים העליונה להציל בחינה אחת מאשת חיל, עכ"ל. וראה מה שביא הרב עובדיה יוסף בשו"ת יביע אומר, חלק ו, אבן העזר, ג, א, עמ' רעג ע"ב – רעד ע"א על 'החייב לחפש ולבקש היתר לעגונה' (כלשון לוח המפתחות שם). ראה רמב"ם, משנה תורה, הלכות איסורי ביאה, טו; שולחן ערוך, אבן העזר, ד. ואצל ר' יעקב ריישר, שבות יעקב, חלק א, יד, היתר לקבל עדות בשבת על-ידי בית-הדין מאיש מסוכן כדי להתיר עגונה ולא להמתין עד מוצאי שבת, שאין לך שעת הרחק גדולה מתקנת עגונות. ועיין עוד באפרקטא דעניא, חלק ג, עמ' רסו-רסז, הערה א, דיון ביסוד הקולות בקבלת עדות להיתר עגונה.

14 דוגמה בולטת לפסיקה מקלה, מתוך התחשבות בצערן של מי ש"נענש" על לא עוול בכפור, היא בעניין מעמדו של הממזר. ונביא מקצת דרכי ההקלה בנידון זה: (א) האישה שהיה בעלה במדינת הים ושהה שם יותר מ"ב חדש, ילדה עד י"ב חדש הוולד כשר, שתולים אנו שהוולד שוהה במעי אמו י"ב חדש, כעובדא דרבה תוספתא (יבמות פ, ע"א). ואילו לאחר י"ב חדש הוולד בחזקת ממזר. אלא שבעל הלכות גדולות חידש שגם זה אינו בחזקת ממזר, שאנו אומרים כי בעלה שב לביתו בצנעה, מלבד אם הוא מודה שלא היה עם אשתו. (ב) אשת איש שיצא עליה קול והכול מרננין אחריה, אין חוששים לבניה שהם ממזרים, מפני שרוב בעילות תולים בבעל (סוטה כז, ע"א). (ג) אם אומרת על עובר שאינו מבעלה, אינה נאמנת לפוסלו (יבמות מז, ע"ב; קידושין עח, ע"ב; בבא בתרא קכו, ע"א). (ד) ממזר וראי הוא דלא יבא בקהל, הא ממזר ספק יבא (קידושין עז, ע"א), דהיינו שתוקי, מפני שרוב ממזרים אינם מעריות, וכו'. ראה אוצר ישראל, בעריכת רי"ד אייזנשטיין, ניריורק תשי"ב, חלק ו, עמ' 231-232, ערך 'ממזר'; ובאוצר הפוסקים, א, ירושלים תשט"ו, סה, ע"א ואילך. וראה דיונו המפורט של Louis Jacobs, בספרו: *A Time of Life: Diversity, Flexibility and Creativity in Jewish Law*, New-York 1989, pp. 257-275, בנספח בייחוד עמ' 270, שם הביא שפע של מקורות להקל בשאלה זו.

15 ראה מהדורת ר"י קופרמן, ירושלים (חסר תאריך), עמ' לג-לו. תודתי לרב ד"ר רפאל פוזן שהפנה את תשומת לבי לקטע מאלף זה.

לא רחוק הוא לאמר הא שפטרה התורה נשים מפריה ורביה וחיבה רק אנשים, כי משפטי ד' ודרכיו דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, ולא עמסה על הישראלי מה שאין ביכולת הגוף לקבל... ומצאנו איך היה זאת לאבן פינה לאבות הקבלה שפטרו מיבום מי שמתו בניו אח"כ משום דרכיה דרכי נועם (יבמות פז, ע"ב). וא"כ נשים שמסתכנות בעיבור ולידה ומשום זה אמרו מיתה שכיחא (עייין תוס' כתובות פ"ג ע"ב ד"ה מיתה שכיחא) לא גזרה התורה לצוות לפרות ולרבות על אשה. וכן מותרת לשתות כוס עיקרין וכעובדא דיהודית דביתהו דר"ח סוף הבא על יבמתו [יבמות סב, ע"ב]. רק לקיום המין עשה בטבעה שתשוקתה להוליד עזה משל איש (עייין ב"מ פד רע"א ורש"י ד"ה 'כי כאיש ... לשון אחר' וכו'). ומצאנו לרחל שאמרה "הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי" (בראשית ל, א). ובה ניחא הך דאמר רב יוסף סוף פרק הבא על יבמתו [סה, ע"ב] דאין נשים מצוות בפריה ורביה מהכא, "אני קל שדי פרה ורבה" (בראשית לד, יא) ולא קאמר "פרו ורבו" (בראשית א, כח). היינו דבאדם וחיה שבירך אותן קודם החטא שלא היה צער לידה היה מצוות שניהם בפריה ורביה, ואמר להם פרו ורבו. אבל לאחר החטא שהיה לה צער לידה (בראשית ג, טז), והיא רוב פעמים מסתכנת מזה עד כי אמרו (ראה נדה לא, ע"ב) אשה נשבעת שלא תזדקק כו'. לכן בנח אף דכתיב "ויאמר להם פרו ורבו" הלא כתיב קודם "ויברך את נח ואת בניו" (בראשית ט, א), אבל נשיהם לא הזכיר, שאינם בכלל מצוה דפריה ורביה. וביעקב קאמר "פרה ורבה" (בראשית לה, יא), וזה נכון. ובמהרש"א סנהדרין (ט, ע"ב) הניח זה בויש ליישב וכוון לזה ודו"ק [ההדגשות שלי].

הדוגמאות רבות מלמנותן, ואפשר להוסיף עליהן כהנה וכהנה. כגון עניינו של כבוד הבריות, שדנתי בו בהרחבה במקום אחר.¹⁶ ואולם אין בכוונתי להביאן כרוכלא, אלא להביע משאלת לב, כי ערך יסודי זה יעמוד לעיני רוחם של פוסקי ימינו להדריך את הדרך אשר ילכו בה במתן פסקיהם דרך המסביר פנים בהלכה, וכי נזכה כולנו לקבל עלינו עול מצוות בנועם.

ב. דוגמה ל"פסיקה ייודיתית"

לאור האמור לעיל, ברצוננו כאן להביא דוגמה אחת למה שניתן לכנות בשם "פסיקה ייודיתית".

¹⁶ ראה מאמרי 'Congregational dignity and human dignity; women and public (Torah reading)', *Edah*, 3,2 (2003) ועוד אחזור לזה ביתר הרחבה בע"ה.

המשנה ביבמות ו, ו קובעת:

לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים... נשא אשה ושהה עמה
עשר שנים ולא ילדה, אינו רשאי ליבטל... וכו'.¹⁷

ובגמרא שם סד, ע"א מובאת ברייתא בזו הלשון:

ת"ר: נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, יוציא ויתן כתובה שמא לא
זכה להבנות ממנה... וכו'.¹⁸

ובכתובות עז, ע"א איתא:

...כי אמרייתא קמיה דשמואל אמר: ...אבל נשא אשה ושהה עמה עשר שנים
ולא ילדה, אין כופין אותה [לגרשה]. ורב תחליפא בר אבימי אמר שמואל: אפילו
נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה כופין אותה.

ופסק הרי"ף (יבמות שם, כא ע"א בדפי הרי"ף):

שהה עמה עשר שנים ולא ילדה ולא קא בעי לאפוקה ולמיסב איתתא אחריתא.
היו מפקינן לה מיניה בעל כרחו, ואפילו בשוטיין.¹⁹

וכך פסק הרמב"ם בהלכות אישות טו, ז:

נשא אשה ושהתה עמו עשר שנים ולא ילדה, הרי זה יוציא ויתן כתובה, או ישא
אשה הראויה לילד.²⁰ ואם לא רצה להוציא, כופין אותו ומכין אותו בשוט עד
שיוציא.

17 בעניין זה באופן כללי, ראה: Getsel Ellinson, *Procreation in the Light of the Halacha*: Family Planning and Birth Control, Jerusalem 1977 (בעברית: תכנון המשפחה ומניעת הריון: עמדת ההלכה לאור ההתפתחויות הרפואיות של ימינו, תל-אביב תשל"ז); וכן David M. Feldman, *Birth Control in Jewish Law*, New-York 1968. (הספר יצא שוב בהוצאת שוקן, ניו-יורק 1974, בשם: *Marital Relations, Birth Control and Abortion in Jewish Law*).

18 ובהמשך הגמרא שם: 'אף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר' [ותקח שרי אשת אברם את הגר המצרית שפחתה] מקץ עשר שנים לשבת אברהם בארץ כנען [ותתן אתה לאברם אישה לו לאשה] (בראשית טז, ג) ללמדך שאין ישיבת הארץ עולה לו מן המניין... וכו', [=תוספתא יבמות ח, ה, מהדורת הגר"ש ליברמן, עמ' 25]. ומכאן למדו מקצת הפוסקים שהחייב לגרש את האישה שלא ילדה במשך עשר שנים הוא חיוב שאינו חל אלא ליושבי ארץ ישראל. ואולם הסמ"ג, מצות עשה מט, כתב: 'שמה שנאמר "שאיין ישיבת חוצה לארץ עולה מן המניין", פירוש שיש לתלות שמה שלא הוליד זהו בעון חוצה לארץ... זהו דוקא באברהם, לפי שלא נאמר לו "ואעשך לגוי גדול" (בראשית יב, א) אלא בארץ ישראל. משמע דשהה עשר שנים אף בחוצה לארץ יוציא. וכן פסק רבינו משה [=רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות טו, ז] ורב אלפס (ובאשר"ש) וכו'. ובפירוש ר' אברהם מן החר"ל ליבמות, מהדורת רמ"י הכהן בלוי, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' קמט, דייק מלשון התוספתא 'שאיין ישיבת ארץ ישראל עולה לו מן המניין', והיינו דנקט "לו", כלומר לאברהם דווקא. ראה תוספתא כפשוטה, לגר"ש ליברמן, חלק ו, נויארק תשכ"ז, עמ' 71, הערה 25. והשווה ירושלמי יבמות ו, ז ע"ג. ובראשית רבה מה, ג, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 449, ביתר ביאור. וראה דיונו המקיף של רמ"מ כשר, תורה שלמה, חלק ג, "לך לך", ירושלים תרצ"ב, עמ' תרעו-תרעז, אות טו. וראה עוד להלן.

19 והשווה רמ"מ ליון, אוצר הגאונים, יבמות, ירושלים תרצ"ו, עמ' 142-144, סימן שלד-שלה, וכן שם, כתובות, ירושלים תרצ"ט, עמ' 229 ואילך, סימן תקע.

20 כמובן, באותם המקומות שנתקבל חרם דרבינו גרשום (=חר"ג) לא היה אפשר לשאת אישה נוספת.

וכן הוא ברא"ש, יבמות שם, אות יא:

ונראה דכופין אותו להוציא, דלשון יוציא משמע כפייה... אלמא כל מה שמוטל על האדם מן הדין לעשותו ואינו רוצה לעשות כופין אותו. ונראה דכופין אותו בשוטימין... וכו'.²¹

וכך הובא להלכה בשולחן ערוך, אבן העזר, קנד, י. אמנם הרמ"א מוסיף שם:

יש אומרים כל שלא הוליד כלל. אבל אם הוליד זרע של קיימא, אע"פ שלא קיים עדיין פריה ורביה וכלומר שאין לו בן ובת וכו', אין כופין אותו להוציא. בזמן הזה אין נוהגים לכופו כלל.

ניתן היה לפרש את דבריו אלה של הרמ"א, שבימינו נוהגים לא לכופו כלל, על-פי שיטת כמה ראשונים, החולקים על הרא"ש שהובא לעיל,²² כגון המרדכי ביבמות, סימן נ: אין כופין להוציא... לא נאמרה [שכופין להוציא] אלא בארץ ישראל. ועל ברייתא זו אנו סומכים בזמן הזה שאנחנו בחו"ל ואנחנו שוהים יותר מעשר שנים [ואין אנו כופין להוציאה].²³

ועוד כתב הרמ"א בהמשך דבריו:

ועיין לעיל סי' א דבזמן הזה אין אנו נוהגים לכופו כלל, ונאמן האיש לומר שיודה בעצמו שאינו מוליד, ואין כופין אותו לישא אשה... וכו'.

ואף המחבר בשולחן ערוך, שם, סעיף כא כתב:

כל אלו שאמרו להוציא כופין אותו אפילו בשוטים. וי"א שכל מי שלא נאמר בו בגמרא בפירוש "כופין להוציא", אלא "יוציא" [כפי שהוא בסוגיא דידן], אין כופין בשוטים, אלא אומרים לו חכמים: חייבוך להוציא ואם לא תוציא מותר לקרותך עברייך.²⁴

וראה להלן. ישנה ספרות ענפה על חדר"ג ונציין כאן במיוחד את מאמריו של ר"ש ז"ל הבלין, 'תקנות רבנו גרשום מאור הגולה בעניני אישות בתחומי ספרד ופרובנס לאור תשובות הרשב"א ור' יצחק די מולינא מכתבי יד', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 200-257. הנ"ל, 'בירורים חדשים בעניני תקנות רגמ"ה, ייחוסן, תחולתן והתפשטותן', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 317-335. וכן מאמרו של אלימלך וסטרייך, 'ריבוי נשים וכפיית האשה להתגרש בכפיית חכמי אשכנז במאה האחת-עשרה ובמאה השתים-עשרה', מחקרי משפט, ו (תשמ"ח), עמ' 118-164. רשימה ביבליוגרפית מלאה של מחקרים על תקנה זו, ראה אצל נ' רוקבר, אוצר המשפט: מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי, א, 'ירושלים תשל"ה, עמ' 363-365 (43 הפניות), ושם, ב, 'ירושלים תשנ"ח, עמ' 367-368 (23 הפניות). וכן אצל N. Rakover, *The Multi-Language Bibliography of Jewish Law*, Jerusalem 1990, pp. 637-638. והשווה המשך דבריו, שם אות יב; וכן רשב"א על הסוגיה, והמאירי, בית הבחירה, מהדורת ר"ח אלבעק? ניו-יורק תש"ז, עמ' 239: "...אלא שרוב מפרשים פירשוה בכפיה גמורה..." וכו'.

21

22 הובאו אצל הרשב"א, הרא"ש והמאירי, ועוד.

23 וזו שיטת רש"י ושיטת הראב"ן (אור זרוע, א, הלכות יבום וקידושין, דפוס פראג קכ"א ע"ג, סימן תרנג, צ"א ע"ב), ושיטת ספר יראים השלם (סימן תיג, עמ' 463). ראה בתוספתא כפשוטה, שם, הערה 74. וראה הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ג, יורה דעה, י, א, עמ' קלח ע"ב-קלט ע"א, הדין בשאלה אם יש דין כפייה במצוות פריה ורבייה בימינו.

24 ראה תוספות יבמות סד, ע"א ד"ה 'יוציא ויתן כתובה'.

הווי אומר שנמצאו הדרכים לפטור את בית־הדין מן החובה לכופף את האיש לגרש את אשתו בעל כורחה ובעל כורחה. ואף נמצאו נימוקים נוספים להביא לידי פסיקה מקלה, כגון זה שמצינו בספר בגדי כהונה, לר' משולם פיורדה (המאה הי"ט), לאבן העזר, סימן א, שם הוא כותב:

נכון הדבר שאין כופין בזמננו... [משום] שקיים ספק אולי גם מאשה אחרת לא יבנה, ולכן קיימת דעה בתלמוד שאין כופין [ראה לעיל]... יש לו סמך להשאר ב"שב ואל תעשה" ויצא ידי חובת שמים... וכו'.

הרי לנו דרך אחרת ואף הסבר חדש לשיטת הגמרא המצדיקה את אי־כפיית הגט. כיוון הלכתי זה המשקף את רגישותם של אותם פוסקים שביקשו למנוע את כפיית הגט במקרה כזה, היה גם, ככל הנראה, הגורם לנטייתם של חכמים שלא לכופף את הגט, ואולי אף בלי שידעו את המכניזם ההלכתי המוביל למסקנה הלכתית זו. שהרי הריב"ש כתב בתשובתו (סימן טו):

...כל זה [שכופין את הגט] שורת הדין. אבל מה נעשה שלא ראינו בימינו ולא שמענו מכמה דורות בית דין שנזקק לזה לכופף להוציא אשה ששהתה עם בעלה עשר שנים ולא ילדה... העלימו חכמי הדורות את עיניהם בעניני הזיוגים לא למנעם, ואין צריך לומר לא להפרידם, כל ששניהם רוצים... וכו'.

רגישותו של החכם הפוסק מתבטאת היטב בניסוחו של בעל ערוך השלחן, ר' יחיאל מיכל עפשטיין (1829-1908), לשו"ע אבן העזר, שם (סעיף כז):

זאת חומרא גדולה היא מה שהטילו חכמינו לגרש אחר עשר שנים. שהרי בכל המצות אין האדם מחויב לעשות יותר מציווי ה', וכיון שנשא אשה שאינה איילונית... מה עליו לעשות יותר? הרי זה שאינו מוליד, הרי הוא "כבשי דרחמנא" [על־פי ברכות ו, ע"א].

אכן נשאלת השאלה, לכתחילה למה ביקשו חכמים לחייב את הגירושין הללו, ואפילו כששניהם, הבעל ואשתו, אינם רוצים להיפרד? כלום אין בכך מידה מסוימת של אכזריות? ועוד כופין את הבעל "בשוטים"! אתמהא! אמנם, לשון המשנה ביבמות היא "נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, אינו רשאי ליבטל", ולא נאמר שחייב לגרשה, כי יוכל לקחת אשה אחרת על אשתו הראשונה. ואכן, כפי שראינו לעיל, זו דעה אחת של שמואל בגמרא בכתובות שם, שאכן אין כופין אותו. רק הבריייתא ביבמות, ורב תחליפא בר אבימי בשם שמואל בכתובות מחייבים אותו להוציאה עם כתובתה, ואם לא יאות לעשות כן כופין אותו. אבל הרמב"ם פסק "הרי זה יוציא ויתן כתובה, או ישא אשה הראויה לילד. ואמנם גישה זו אפשרית היתה בזמן ובמקום שלא חל חרם דרבינו גרשום, האוסר על איש לשאת אישה נוספת על אשתו. ואולם בזמן ובאותם המקומות שנתקבל החרם דר"ג, לא ניתנה האופציה הזאת לשאת "אשה [נוספת] הראויה לילד". ועל כן, אם לא יגרשנה ייבטל ממצות פריה ורבייה.²⁵

25 וראוי להביא כאן את דבריו של ר' ברוך הלוי עפשטיין (בנו של ערוך השלחן), בתורה תמימה לבראשית טז, ג, אות ב: 'ונראה דבכלל לשון זה [של הגמרא ביבמות] חסר עיקר גדול, דהלא כיון

נראה, אם כן, שלפנינו דוגמה להתנגשות בין שני ערכים בסיסיים. מחד גיסא ישנה מצווה חשובה מאין כמוה של פריה ורבייה, ובלשונו של הרמב"ם בספר המצוות, מצוות עשה, ריב: "...היא שצונו לפרות ולרבות לקיום המין... וכו'", ובהרחבה אצל בעל ספר החינוך, סימן א:

...משרשי מצוה זו כדי שיהיה העולם מיושב, שהשם ברוך הוא חפץ בישובו כדכתיב, "לא תהו בראה לשבת יצרה" (ישעיה מה, יח). והיא מצוה גדולה שבסיבתה מתקיימות כל המצוות בעולם. כי לבני אדם ניתנו ולא למלאכי השרת... ונוהג בכל מקום ובכל זמן, וחייב אדם להשתדל בה משהו ראוי לה... והמבטלה ביטל עשה, וענשו גדול מאד, שמראה בעצמו שאינו רוצה להשלים חפץ ה' לישב עולמו.

מאידך גיסא, רגשי הרחמנות כלפי זוג הנשוי שנים רבות, אנשים חסוכי ילדים אשר אוהבים זה את זה ואינם רוצים להיפרד. ובמשקל היחסי של שני ערכים אלה, גברה תחושת החמלה והרחמנות על פני "שורת הדין" המחייבת את הגירושים לשם קיום המצווה של פריה ורבייה.

דוגמה זו, שיצאה מן הכלל ללמד על הכלל, באה להראות לנו כיצד חכמי הדורות חיפשו ומצאו דרכים ופתרונות למצבים הלכתיים קשים, וביקשו להיטיב עם הפונים אליהם אף בשאלות חמורות, ובכך גילו את הרגישות, המאור והחסד²⁶ שבהלכה.

■ ■ ■

ונסיים בדבריו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק ז"ל, בספרו הקלסי איש ההלכה, גלוי ונסתר,²⁷ עמ' 80:

דעיקר תכלית דין זה הוא שיקיים פריה ורבייה, אם כן בהא שיוציא את זה עדיין לא בא לתכלית הנרצה, אלא רק ישא אחרת, וכמה שכתב הרא"ש בסוגיין סי' טז, שלמד מכאן ברווק שעברו עליו עשרים שנה ואינו רוצה לישא אשה שכופין אותו בית דין על זה. ואם כן מה שאמר יוציא ויתן כתובה עדיין אין די בזה, אלא העיקר שכופין אותו לישא אחרת, ופרט זה, והוא העיקר, חסר בגמרא ובפוסקים, והוא פלא.

26 וכאן אולי ראוי להביא עוד דוגמה אחת, דהיינו עניין קבורתו של יהודי שהתחתן עם גויה בקבר ישראל, שהרי הפתחי תשובה (יורה דעה, שמה, ס"ק ג) הביא את דברי החתם סופר (בתשובתו בסימן שמא) שכתב שמי שנשוי לגויה, אף-על-פי שאין מתאבלים עליו מצווה לקוברו, אלא שאין קוברים אותו אצל אבותיו, כלומר שאין לקוברו בין יהודים כשרים (וראה גם במאמרו של הרב אליהו בקשי-דורון, 'פתרון לבעיית קבורת הנכרים במדינת ישראל', תורה שבעל-פה, לט (תשנ"ח), עמ' כה). ואולם ר' אליעזר וולדינברג בשו"ת ציץ אליעזר², י, ירושלים תשמ"ה, סימן מא, דן בישראל שהיה נשוי בערכאות עם נוכרייה ולפני מותו ציווה לקוברו בבית העלמין היהודי ולחלק לו כבודו האחרון, ופסק ש"מצווים אנו מפי רבותינו הגדולים הפוסקים ז"ל להתנהג עם שכזה במדת הרחמים והחסד ולהפך בזכותו במדת האפשרות ולמצוא דרך להתירו בקהל ישראל בבית-החיים, ולו במקום מיוחד ולא בצוותא חדא עם ישראל הכשרים" (שם, עמ' ריא). ועוד השווה מש"כ סבי זצ"ל, בשו"ת אפרקסתא דעניא, חלק ג, ברוקלין ניו-יורק תשס"ב, סימן רכא, עמ' דא-רג.

27 מהדורה רביעית, ירושלים תשנ"ב. וראה גם ירושלמי קידושין א א: "תניא: שלוש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל, רחמנים, ביישנים וגומלי חסדים... וכו'. ולבסוף נביא את אשר ראיתי בקובץ של חסידות צאנו, גיליון שמ"ב (תמוז-אב תשס"ד), עמ' 29, במאמר על הופעתו של כרך ז של שו"ת דברי יציב מאת האדמו"ר מצאנו שליט"א. שם מסופר: "וכשמדתי [המדובר באדמו"ר שליט"א] לבחינה לפני הגה"ק מרן מוה"ר מאיר יחיאל הלוי מאסטראוויצ'י זללה"ה ונתן לי כ"ק, ובין הדברים שמה 'שירוע להשיב בהלכה', אמר לי בזה"ל 'דע שכוונתי שתכתוב תשובות להלכה שיהי' לטובה לישראל'" (ההדגשה במקור).

סיפר לי דודי הרב מאיר בר־אילן, כי פעם שאל את ר' חיים, איש בריסק, מה היא תעודת הרב. ענה ר' חיים ואמר: "לתבוע עלבונם של גלמודים ועזובים, להגן על כבוד עניים ולהציל עושק מיד עושקו".